

Načertanije

Történetírásunk számára nem ismeretlen a XIX. századi Szerbia egyik legjelentősebb államférfijaként számon tartott *Ilija Garašanin*, és az általa 1844-ben megfogalmazott Načertanije (magyarul: Tervezet)¹.

A jugoszláv és a horvát történettudomány egyik legvitatottabb pontjaként értékelhető dokumentum a közelmúlt tragikus balkáni eseményei következtében ismét reflektorfénybe került. Ugyanakkor az is tény, hogy a magyar historiográfia hosszú ideig viszonylag csekély érdeklődést tanúsított e kérdés iránt. A Načertanije szűkös és olykor pontatlan itthoni irodalma a memorandum méltatlan mellőzöttségére utal.

Jelen írás a szerb nemzeti program és külpolitika egyik alapdokumentumaként számon tartott Tervezetet – a téma hazai feltáratlansága folytán – több oldalról igyekszik megközeleltetni. Áttekinti a jugoszláv, a horvát és a magyar történettudományban ezzel kapcsolatos véleményeket, a napjainkig zajló polémia főbb álláspontjait. Miután a modern értelmezéseknél az aktuálpolitikai jelleg dominál, s hogy a memorandumot megszabadítsuk a szerb–horvát viszonyhoz kötődő és mindmáig élő előítéletektől, rendkívül fontos szempont volt a forrás saját korában és környezetében való elemzése, értékelése. Kitér a Tervezet keletkezésének körülményeire és ihletőire, valamint választ keres arra, hogyan születhetett meg „össz–szláv” tanácsadókkal és sugalmazásra ez a kétségtelenül szerb program. Törekszik továbbá, *Adam Czartoryski* és *František Zach* munkájának segítségével a dokumentum alap gondolatának rekonstrukciójára.

A jugoszláv és a horvát historiográfiában a Načertanije megítélése ellentmondásos. A megközelítések – mint látni fogjuk – sok esetben nem függetlenek az adott politikai viszonyoktól. A vélemények alapvetően háromféleképpen értékelik a dokumentumot. A Načertanijét egyes nézetek jugoszláv tervezetnek minősítik, míg más vélekedések a nagyszerb törekvések megfogalmazásaként tartják számon. Egy harmadik álláspont szerint szerb nemzeti, külpolitikai program.

Az 1844-ben keletkezett Načertanijéről a nyilvánosság csak meglehetősen későn, 1906-ban szerezhetett tudomást, amikor *Milenko Vukićević* megjelentette a *Delo* című belgrádi folyóiratban. A dokumentum mindaddig csak a szerb államvezetés szűk körei előtt volt ismert.

¹ A Načertanije szövegét THIM József: A magyarországi 1848–49-iki szerb felkelés története (Magyar Történelmi Társulat, Budapest 1940., 2. k. 1–26.) című munkájában közli szerbül és magyar fordításban is. A Tervezet fordítását modernizálta: SZAJCSÁN Éva: Načertanije a szerb nemzet- és külpolitika titkos dokumentuma. *Documenta Historica* 46. JATEPress, Szeged 2000. 11–25.

Jóval *Vukićević* közlése után, az I. világháborút és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megszületését követően az egyik legnagyobb horvát történész, *Ferdo Šišić* elemezte elsőként a Načertanijét.

1924-ben a Jugoslavenska njivá-ban megjelent értekezésében a következőket írta: „Nem szükséges külön hangsúlyozni, hogy politikai érettség szempontjából mennyire kitűnik a legrégebb szerb belügyminiszter *Ilija Garašanin* csakugyan jugoszláv programja. Ha figyelembe vesszük, hogy még 1844-ben íródott, és ha eszünkbe jut, hogy ezután mi minden történt országainkban, a »Načertanije« ma egy jóslat benyomását kelti bennünk.”² *Šišić* úgy véli, hogy a titkos irat szerzője az összes jugoszláv területet egyesíteni kívánta, nemcsak a török, de az osztrák fennhatóság alatt állókat is, valamint Crna Gorát és Bulgáriát.³

Még a két világháború között, 1931-ben *Dragoslav Stranjaković* belgrádi történész professzor a Tervezet kapcsán egy fontos, új elemre hívta fel a figyelmet.

1929-ig a történettudomány úgy hitte, hogy a Načertanije *Ilija Garašanin* önálló alkotása. *Stranjaković* számolt be először a lengyel történész, *Marcell Handelsman* kutatási eredményeiről, aki filológiailag bizonyította, hogy a lengyel emigráció⁴ nemcsak a szerb politikai életre, de a Tervezet megszületésre is rendkívül jelentős hatást gyakorolt. Ezzel kétségtelenül új időszak kezdődött a Načertanije keletkezéstörténetének tanulmányozásában.

Stranjaković értekezésében bemutatja és összehasonlítja *Adam Czartoryskinak*, a lengyel emigráció vezetőjének emlékiratát (Savjeti – magyarul: Tanácsok) a *Garašanin*-féle szöveggel.⁵ 1939-ben napvilágot látott dolgozatában pedig a Tervezetre nagy hatást gyakorló másik forrással, a *František Zach* által készített Plannal (magyarul: Terv) veti egybe a Načertanijét.⁶ Munkái értékét megsokszorozza, hogy teljes egészében közreadta mind *Czartoryski*, mind *Zach* szövegét, melyet az addig magánkézben lévő *Garašanin*-hagyatékban talált. A Tervezet szemléletéről alkotott véleményét jól tükrözi egy 1932-ben készült értekezésének címe: „Szerbia a délszlávok Piemontja”⁷, továbbá a következő sorok: „*Garašanin* Tervezetén keresztül világosan látszik az a gondolat, hogy a szerbek, horvátok és bolgárok között a felszabadításukért folytatott tevékenységgel párhuzamosan, az első helyen szükséges egy erős, nagy és tartós szerb állam felépítésén és megteremtésén dolgozni, mely képes lenne arra, hogy teljesítse minden délszláv egyesítésének feladatát. Ez az

² ŠIŠIĆ, Ferdo: Knez Miloš u Zagrebu. Jugoslavenska njiva, VIII, 1924, 5, 191.

³ ŠIŠIĆ, Ferdo: i. m., 190.

⁴ Az 1830–31-es lengyel felkelés összeomlását követően francia támogatással és *Adam Czartoryski* vezetésével működő lengyel emigránsokból álló, rendkívül élénk diplomáciai tevékenységet folytató csoport. Kizárólagos céljuk olyan politikai szituáció teremtése volt Európában – vagy a keleti kérdéssel összefüggésben a Balkánon – , mely elősegíti hazájuk, Lengyelország függetlenségének visszaállítását. Ügynökei szinte minden európai fővárosban jelen voltak.

⁵ STRANJAKOVIĆ, Dragoslav: „Načertanije” Ilije Garašanina. Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu, IV, 1931, 3, 392–418.

⁶ STRANJAKOVIĆ, Dragoslav: Kako je postalo Garašaninovo „Načertanije”. Spomenik SKA, XCI, Beograd 1939, 63–117.

⁷ AGIĆIĆ, Damir: Tajna politika Srbije u XIX: stoljeću. AGM, Zagreb 1994. 8.

előrelátása megvalósult.”⁸ *Stranjaković* munkái sok vonatkozásban még ma is helytállóak, következtetései azonban óvatosságra intenek. Kortársaihoz hasonlóan ő is a megváltozott politikai körülményekkel – Jugoszlávia fennállásának tényével – összefüggésben a program jugoszláv jellegét nyomatékosította.

Ezzel egy időben a program jugoszláv karakterét hangsúlyozó elképzelésekkel szembeni kritika, egy „másféle olvasat” is megfogalmazódott.

Jeremija D. Mitrović Stranjaković „Szerbia 1833-tól 1858-ig” című könyvéről írt bírálatában tagadja, hogy *Garašanin* személyesen a jugoszláv nemzeti gondolat híve lett volna, Tervezete pedig Szerbia számára jugoszláv programot fogalmazott volna meg. Szerinte „*Ilija Garašaninnak* Nagy Szerbia, vagy ahogy ő mondja: a jövő szerb császársága, lebegett a szeme előtt.”⁹ Véleménye szerint a Tervezet nagyszerb voltát támasztják alá a következő tények:

–*Garašanin* a történeti jog alapján fogalmazza meg igényét a területekre.

–Amikor történeti jogot említ, akkor nem egyesülésről /ujedinjenje/, hanem csatlakozásról /prisajedinjenje/ van szó.

–A Tervezet megszületése utáni titkos szerb propaganda csak a szerb lakosú vidékekre terjedt ki.¹⁰

Külön dolgozat tárgya lehetne a Načertanijéről készült első monográfia, a *Petar Šimunović* tollából származó „Načertanije» a szerb nemzeti és külpolitika titkos irata” című könyv. A horvát történész 1944-ben, a dokumentum megszületésének 100 éves évfordulójára készítette el elemzését. Bár *Šimunović* a Független Horvát Államban folytatott publicisztikai vagy más jellegű tevékenységéért később nem vonták felelősségre, nevét évtizedekig nem említhették. Ugyanakkor könyve csak látszólag merült feledésbe, ugyanis számos történész névtelenül, titokban használta fel eredményeit.¹¹ Könyvének második kiadása – talán nem véletlenül – 1992-ben látott napvilágot. A szerző célja az volt, hogy feltárja a horvát–szerb viszony alapproblémáját, a nagyszerb ideológiát, mely a XIX. század közepe óta szerinte áthidalhatatlan akadálya volt a két nép közötti együttműködésnek.¹² *Šimunović* úgy mutatja be a Načertanijét „... mint szerb nemzeti és külpolitikai programot, melynek különös jelentősége van a szerb expanzionizmusnak és politikai gondolkodásnak a horvátokhoz való viszonyában.”¹³ *Handelsman* és *Stranjaković* nyomdokain *Šimunović* összehasonlítja a garašanini szöveget a korábban már említett két munkával, *Czartoryski* „Tanácsok” című művével és *Zach* „Tervével”, melyek, mint hangsúlyoztuk, közvetlenül inspirálták a szerb memorandum megszületését. A szerző a *Zach* által készített Tervvel egybe-

⁸ STRANJAKOVIĆ, Dragoslav: Kako je postalo Garašaninovo „Načertanije”. Spomenik SKA, XCI, Beograd 1939, 71.

⁹ MITROVIĆ, Jeremija D. : Ocjena knjige D. Stranjakovića... Glasnik Jugoslavenskog profesorskog društva, XIX, 1938–39, 4, 298.

¹⁰ MITROVIĆ, Jeremija D. : i. m., 299.

¹¹ KRUSHELJ, Željko: Pogovor. In: „Načertanije”. Tajni spis srpske nacionalne i vanjske politike. Globus, Zagreb 1992. 114.

¹² VALENTIĆ, Mirko Predgovor drugom izdanju. In: „Načertanije”. Tajni spis srpske nacionalne i vanjske politike. Globus, Zagreb 1992. II.

¹³ ŠIMUNIĆ, Petar: „Načertanije”. Tajni spis srpske nacionalne i vanjske politike. Globus, Zagreb 1992. 5.

vetve lényeges nézőpontbeli különbségeket vesz észre – joggal – a két írás között. Véleménye szerint *Zach* össz-szláv koncepcióját *Garašanin* nagyszerbre változtatta. *Šimunić* ennek alapján cáfolta a két világháború közötti jugoszláv historiográfia téves, és szerinte megalapozatlan eredményeit, a szerb történészek jugoszláv Načertanije-értelmezését; s a Tervezet nagyszerb jellegét hangsúlyozta. Bár *Šimunić* számos észrevétele időtállóan bizonyult, a Független Horvát Állam történészeként voltak olyan következtetései is, melyek magukon viselték az adott politikai szituáció, a sértett horvát nacionalizmus bélyegét. Szerinte „a berlini kongresszus döntése alapján a Monarchia elfoglalta a török hatalom alatti azon horvát területeket, azaz Boszniát és Hercegovinát, amelyek így ugyanannak az államszerkezetnek a keretei közé kerültek, mint a Háromegegy Királyság és más horvát területek. Ebben a vonatkozásban a »Načertanije«, pontosabban Szerbia politikája sikertelenséget élt meg.”¹⁴ A Tervezet irodalmát bemutató fejezetét pedig a következőképpen zárja le: „Nekünk horvátoknak – hogy visszatérjünk a szakirodalmi megfigyelésről a politikaira – akik megéltük és túléltük a szerb Jugoszláviát, a nacionalista álláspont miatt teljesen mindegy, hogy a program jugoszláv vagy nagyszerb, mivel a »jugoszlávizmus« valójában csak két kifejezés ugyanarra a fogalomra.”¹⁵

A második világháború utáni értelmezések között már egyre ritkább a Tervezet jugoszláv programként való értékelése, bár még ez az álláspont is elő-előbukkan. A Načertanijének „szűk szerb”, illetve „nagyszerb” karaktert tulajdonító vélemények konfrontációja válik dominánssá.

Értékelése alapján még az előző csoporthoz sorolható *Lj. Aleksić* is, aki szerint „két-ségtelenül az első hely illeti meg Jugoszlávia szellemi teremtoi közül” *Garašanint*, következőképpen a Tervezetnek jugoszláv jelleget tulajdonít.¹⁶ A lengyel emigráció szerepének hangsúlyozásán túl Szerbia társadalmi fejlődését emeli ki, mint a Tervezet megszületésének másik fő előfeltételét. Úgy véli, hogy a múlt század negyvenes éveiben a szerb polgárság egy részének igényét fejezte ki az a külpolitikai tervezet, mely Franciaország és Anglia támogatásával és a török fennhatóságú területek irányába való terjeszkedéssel, egy erős szerb állam megteremtését tűzte ki célul, mely mind gazdasági, mind politikai szempontból Ausztriától és Oroszországtól egyaránt független lenne.

Ugyanebben az évben jelent meg *Vojislav Vučković* publikációja, amely még szintén „a jugoszláv eszme értékes dokumentumának” tartja a Načertanijét. Az eddigiektől eltérő, hogy a lengyel emigrációnak a Tervezetre gyakorolt hatását igyekszik csorbítani. A „szerb vezetők a saját fejükkal gondolkodtak” – írja, mivel *Zach* Tervéből *Garašanin* kihagyta azokat a részeket, melyek számára, vagyis a szerb érdekeknek nem feleltek meg, *Czartoryski* „Tanácsai” pedig – szerinte – nem sok felhasználható elemet tartalmaztak.¹⁷

Radoslav Perović úgy véli, *Vučković* hibát követett el azzal, hogy megpróbálta csökkenteni a lengyel emigrációnak a dokumentum keletkezésénél játszott szerepét. *Aleksić*hoz hasonlóan ő is a szerb politikai és társadalmi fejlődés új tendenciáit határozta meg, a

¹⁴ ŠIMUNIĆ, Petar: i. m., 90.

¹⁵ ŠIMUNIĆ, Petar: i. m., 67.

¹⁶ ALEKSIĆ, Lj.: Šta je dovelo do stvaranja Načertanija. Istoriski pregled I, 1954, 71.

¹⁷ VUČKOVIĆ, V. J.: Učešće Hrvata u pripremi Garašaninovog „Načertanija”. Jugoslavenska revija za međunarodno pravo, I, 3, Beograd 1954, 44.

Načertanije további fontos ihletőiként. Szerinte a dokumentum a szerb kereskedők politikai expanziós igényét fejezte ki, mely gazdasági terjeszkedésük kielégítését szolgálta. A kor osztályharcos történet szemlélete alapján úgy vélte, hogy a lengyel emigráció politikai céljainak és a szerb polgárság expanzionista törekvéseinek közös kifejeződése volt *Zach* „Plan”-ja, melyet *Garašanin* összeegyeztetett a szerb állam reális lehetőségeivel és a szerb polgárság közvetlen céljaival. Ezért fogalmazta át *Zach* jugoszláv tervezetét *Garašanin* szerb nemzeti programmá.¹⁸

A Načertanijét, mint „Szerbia első részletesen megalapozott nemzeti és államtervezetét” *Vaso Čubrilović* is a nyugat-európai hatalmak (közvetlenül a lengyel emigráció) és az alkotmányvédők együttműködésének eredményeként tartja számon.¹⁹ *Vučković* gondolatainak lényegét visszafogottabban fogalmazza meg, amely a következőképpen hangzik: *Garašanin Zach* „Plan”-ja alapján állította össze Tervezetét, de azokat a részeket, amelyekkel nem értett egyet, nem vette át; ahol pedig szükségesnek vélte, hozzátette saját megjegyzéseit és következtetéseit. Ezért „... *Garašanin* nem volt *Zach* gondolatainak másolója, hanem önálló gondolkodó, és a XIX. századi fiatal szerb polgárságnak az állam problémáiról kialakított felfogásának és nézetének a tolmácsolója.”²⁰ *Zach* „széles jugoszláv” törekvéseit *Garašanin* „szűk szerb” határok közé vonja vissza.²¹ *Zach* jugoszláv koncepcióját nem ellenezte, de nem is tette magáévá.²² A szűk szerb keretekhez való ragaszkodást *Cubrilović* elsősorban a szerb állami tradíció tiszteletben tartásával magyarázza.²³ Szerinte *Garašanin* a „Načertanijében a szerb állampolitika olyan tervét adta meg, melynek alap-gondolataihoz a XIX. és XX. században is polgári politikai mozgalmak és az ezekhez tartozó személyek fognak ragaszkodni”.²⁴

A második világháború utáni jugoszláv történetírás másik nagy alakja, *Milorad Ekmečić* szerint a Tervezet a független szerb külpolitikai doktrína alapjait vetette meg, amelyben „Szerbia kitűzött hosszúléjárátú terve, hogy lépésről-lépésre Ausztriának és Oroszországnak ellenszegülve és érdekeik ellen dolgozva”, Szerbiából „a szerb nemzeti felszabadítással egy európai demokratikus államot teremtsen, mely a délszláv egység magja lesz.”²⁵ Joggal bírálja a jugoszláv és nemzetközi történettudomány egyoldalú megközelítését, mely főleg a szerb–horvát viszony vonatkozásában vizsgálja a Načertanijét, melyet ebben az értelemben a „balkáni szerb hegemonia történeti programja”-ként tartanak számon. Úgy gondolja, hogy *Garašanin* a horvátokra vonatkozó fejezetet azért hagyta ki emlékiratából, mert nem akarta provokálni Ausztriát.²⁶

¹⁸ PEROVIĆ, Radoslav: Beograd za vreme Vučićeve bune. Neobjavljene beleške Stjepana Marjanovića iz 1842-1843. Godišnjak Beogradskog muzeja, II, 1955. 190.

¹⁹ ČUBRILOVIĆ, Vaso: Istorije političke misli u Srbiji XIX veka. Beograd 1958. 126.

²⁰ ČUBRILOVIĆ, Vaso: i. m., 135.

²¹ ČUBRILOVIĆ, Vaso: i. m., 137.

²² ČUBRILOVIĆ, Vaso: i. m., 148.

²³ ČUBRILOVIĆ, Vaso: i. m., 138.

²⁴ ČUBRILOVIĆ, Vaso: i. m., 127.

²⁵ EKMEČIĆ, Milorad: Spoljnopolitički okvir jugoslovenske istorije novog veka. Jugoslavenski istorijski časopis, Beograd 1998, 1–2, 35.

²⁶ EKMEČIĆ, Milorad: i. m., 35–36.

Vasilije D. Krestić, akit a horvát történész, Mirko Valentić „a Garašaninról költött dicsőhimnuszok felelevenítőjeként” tart számon, a „Szerb-horvát kapcsolatok és a jugoszláv eszme” című hírhefti értekezésében visszatér a Načertanije jugoszláv szemléletű értelmezéséhez. Félrevezetőnek tartja azt a módszertani eljárást, mely a Zach-féle „Plan” és a garašanini Tervezet összehasonlításán alapulva mond véleményt a Načertanijéről, és annak nagyszerb jellegét hangsúlyozza. Szerinte az a tény, hogy Garašanin elhagyta a horvát – szerb viszonyt tárgyaló fejezeteket, valamint a „jugoszláv” jelzőt mindenhol „szerbre” változtatta, és a török fennhatóságú szerb területek felé irányította a szerb nemzeti törekvéseket, semmiképpen sem bizonyítja a délszláv egyesülés ellenzésének, vagy éppen nagyszerb szándékainak meglétét. Értelmezése szerint a szerb belügyminiszter nem állt el az ausztriai délszlávokkal való egyesülés szándékától, csupán a megvalósítás szakaszosságából adódóan – I. lépés: az összes szerb egyesítése a török birodalom területén, egy új független állam keretei között; míg a II. lépés: a többi Habsburg fennhatóság alatt élő szerb, valamint a horvátok és a bolgárok egyesítése egy jugoszláv államban – egy későbbi időpontra és generációra hagyta ennek megvalósítását.

Garašanint reálpolitikusnak ítéli meg, aki helyesen mérte fel, hogy Szerbiának nincs elég ereje a kétfrontos küzdelemre, szemben az időnként túlságosan távoli terveket megfogalmazó Zachhal.²⁷ A Garašanint illető nagyszerb vádakat a szerb államférfi későbbi tevékenységével, a horvát–szerb együttműködéssel (*Strossmayer* és *Garašanin* 1867-es megállapodása a szerbek és a horvátok török- és Habsburg-ellenes összefogására irányult) kívánja szétosztatni.

„A szerb nép története” című 1981-ben megjelent nagy összefoglalásban, a Načertanijét a szerb nemzeti politika első programjaként említik, amely a Balkán nemzetközi viszonyai-ba való alapos betekintést, továbbá az aktív szerb politika igényének megértését mutatja. Az összefoglalás szerint a nemzeti tradíció, valamint Szerbiának a kétfrontos harcra való képtelensége folytán a Tervezet nem feltételezi a nemzeti kérdés jugoszláv megoldását.²⁸

A horvát történészek közül ki kell emelnünk Mirko Valentić értekezését, melyben a kérdés kapcsán addig megjelent munkák összegyűjtését, historiográfiai és kritikai áttekintését végezte el, valamint újból megkísérelte a Zach- és a Garašanin-féle szöveg összehasonlítását. A Načertanijéről alkotott véleményét mintegy megelőlegezi értekezésének címe: „A nagyszerb ideológia első programtervezete.”²⁹

Damir Agičić közelmúltban megjelent „Szerbia titkos politikája a XIX. században” című könyve, bár elsősorban a Tervezet megszületése utáni időszakot, a megvalósítás érdekében kifejtett titkos diplomáciai tevékenységet és propagandát tárgyalja, értékes részletekkel szolgál a szerb memorandumot és annak történetét illetően is. Munkáját azonban áthatják a közelmúlt politikai eseményei. Krestić bemutatását a következő gondolatokkal zárja:

²⁷ KRESTIĆ, Vasilije D. : Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslavenska ideja u drugoj polovini XIX. veka. Beograd 1988. 275.

²⁸ ISTORIJA SRPSKOG NARODA – Srpska književna zadruga, Beograd 1981., VI/1. 272.

²⁹ VALENTIĆ, Mirko: Prva programska formulacija velikosrpske ideje. In: Izvori velikosrpske agresije. A. Cesarec – Školska knjiga, Zagreb 1991. 41–64.

„hogy hogyan fogták fel a szerb politikusok *Garašanin* jugoszlávizmusát, legjobban megmutatta agressziójuk Szlovéniában, Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában”.³⁰

A magyar történettudomány figyelmét elsőként *Thim József* hívta fel *Ilija Garašanin* Tervezetére. „A magyarországi 1848–49-es szerb felkelés története” című 1940-ben megjelent munkájában *Thim Milenko Vukičević* közlése alapján szerbül és magyar fordításban is közreadta a *Načertanijét*.³¹ Valószínűsíthető, hogy a szerző nem ismerhette *Stranjaković* frissebb publikációját, mivel a Tervezet megszületésénél csak *Czartoryski* munkájának tulajdonít jelentős inspiráló szerepet, *Zach „Tervét”* meg sem említi. Szerinte „*Garašanin* nagyszerb, illetve jugoszláv³² politikát folytatott, a »Balkánt a Balkán államoknak« jelíge alatt”³³. A *Načertanije* céljaként szerb vezetéssel „az összes délszláv egyesítését egy délszláv birodalomban” jelöli meg.³⁴

A történészek közül sokan – mint ahogy *Thim* is – nem veszik észre, hogy a Tervezet nem azonos hangsúllyal említi területeket, melyeket *Thim* és mások is hajlamosak össze-mosni. A dokumentum Horvátországnak, Szlavóniának és Dalmáciának a legkevésbé, a Szerémségnek, a Bácskának és a Bánságnak, sőt Bulgáriának sem tulajdonít olyan kitüntetett fontosságot, mint Bosznia-Hercegovinának, Crna Gorának és Észak-Albániának. Következésképpen nem tartalmazza egyértelműen az imént felsoroltak mindegyikének, vagyis az összes délszláv területnek az egyesítését. A Tervezet megfogalmazása azonban lehetőséget ad olyan értelmezésekre is, amelyek szerint hosszú távú célkitűzésként jelentheti a szerbeknek az összes délszláv terület irányába megfogalmazott aspirációját.

Kovács Endre „Magyar-délszláv megbékélési törekvések 1848/49-ben” című művében, a lengyel emigráció aktivitásának bemutatása kapcsán tér ki a szerb belügyminiszter tevékenységére, aki „... részben *Zach* hatása alatt dolgozta ki Nagy-Szerbia megteremtésére vonatkozó programját.”³⁵

Mérei Gyula a délkelet-európai föderációs tervek áttekintő munkájában *Thim*hez hasonlóan vélekedik. Az emlékirat „... a délszláv népek egyesített erejével kívánja létrehozni az egységes délszláv államot, a nagyszerb nacionalista koncepciónak megfelelően szerb vezetéssel”.³⁶

Arató Endre szintén a Tervezet délszláv jellegét és szerb dominanciáját emeli ki, ugyanakkor – hangsúlyoznánk – ennek elsősorban a szerbekre irányuló voltát is megállapítja.³⁷

³⁰ AGIČIĆ, Damir: i. m., 20.

³¹ THIM József: A magyarországi 1848–49-es szerb felkelés története II. Magyar Történelmi Társulat, Budapest 1940, 1–26.

³² *Thim* a jugoszláv jelzőt itt a nagyszerb szinonimájaként használja.

³³ THIM József: A magyarországi 1848–49-es szerb felkelés története I. Magyar Történelmi Társulat, Budapest 1940, 2.

³⁴ Uo.

³⁵ KOVÁCS Endre: Magyar-délszláv megbékélési törekvések 1848/49-ben. Akadémiai Kiadó, Budapest 1958, 21.

³⁶ MÉREI Gyula: Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg monarchia 1840–1918. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1965, 21.

³⁷ ARATÓ Endre: A külpolitika hatása a balkáni népek nemzeti-felszabadító mozgalmára a XIX. században. Századok, 1967. 3-4., 353.

Niederhauser Emil a görög Nagy Eszme párhuzamát véli felfedezni a szerb elképzelésekben, melyekben „a nagyszerb állam létrehozásának menetrendjét dolgozta ki” a belügyminiszter.³⁸ Egy később megjelent publikációjában az előbbiekhöz a következőket fűzi: „a Načertanije Belgrád felől akarta megvalósítani azt, amiről *Gaj* Zágrábban töprengett”; végső soron mindketten egy nagy délszláv államot akartak létrehozni.³⁹

A kelet-európai történetírás történetét összefoglaló munkájában valamennyi délszláv egyesítésének óhaját *Garašanin* felfogásával indokolja, aki szerinte a vallási különbségekre való tekintet nélkül minden délszlávot szerbnek vélt. A szerb belügyminiszter szándékait illetően *Niederhauser* is fokozatosságot állapít meg: „Külpolitikai megfontolásból úgy vélte, először az oszmán uralom alatt élő délszlávokat kell felszabadítani, azután jöhetnek a Habsburg-birodalom délszlávjai.”⁴⁰

Jóllehet nem magyar historiográfus, okvetlenül szólni kell *Barbara Jelavich*ről – egy Magyarországon megjelent Balkánról szóló kézikönyv alkotójaként –, aki a „szerb nacionalista gondolat legjobb szemléltetőjének” itéli a dokumentumot⁴¹. Úgy véli, hogy „az írás a túlnyomó részben szerbnek és ortodoxnak tekintett területek egyesítése mellett foglalt állást, s e területek közé sorolta Boszniát, Hercegovinát, »Ószerbiát« – vagyis Koszovó térségét–, Montenegrót, a Vajdaságot és Albánia északi részét”.⁴²

Romsics Ignác a közép- és kelet-európai integrációs terveket összefoglaló tanulmányában az antidinasztikus-nemzetállami integrációs modellek közé sorolja a Načertanijét, melyet a török uralom romjain, a Habsburg Birodalomtól és Oroszországtól fokozatosan függetlenedő, ezen nagyhatalmak ellenében megfogalmazódó egységtörekvésként definiál.⁴³ *Romsics Nagy-Szerbia*, vagyis egy nagy délszláv birodalom megvalósításának tervét látja az iratban, melybe – szerinte egyébként tévesen – *Garašanin* még Szlovéniát, sőt távlati tervként a cseheket, szlovákokat és morvákat is belefoglalja.⁴⁴

Juhász József „Volt egyszer egy Jugoszlávia” című könyvében a nagyszerb szemlélet „első klasszikus politikai megfogalmazása”-ként értelmezi a dokumentumot, mely Szerbia nemzeti feladatait tartalmazza.⁴⁵

Végül *Sajti Enikő* véleményét említeném, aki a szerb fejedelemség nemzeti, külpolitikai céljainak kifejeződéseként határozza meg a Tervezetet,⁴⁶ amely szorosan kapcsolódott a keleti kérdéshez. Véleménye leginkább a már említett *Milorad Ekmečić*ével rokonítható. Szerinte *Garašanin* fő célja a nagyhatalmaktól (Ausztria, Oroszország) történő függetlene-

³⁸ NIEDERHAUSER Emil: Forrongó félsziget. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1972, 45.

³⁹ NIEDERHAUSER Emil: Illírizmus és nagyszerb tervek. História, 1992. 4. , 12.

⁴⁰ NIEDERHAUSER Emil: A történetírás története Kelet-Európában. História-MTA Történettudományi Intézete, Budapest 1995, 21.

⁴¹ JELAVICH, Barbara: A Balkán története I. Osiris Kiadó, Budapest 1996, 219.

⁴² JELAVICH, Barbara: i. m., 219.

⁴³ ROMSICS Ignác: Expanzionizmus és regionalizmus. Integrációs tervek Közép- és Kelet-Európában a 19. században és a 20. század elején. In: Integrációs tervek Közép- és Kelet-Európában a 19. században és a 20. században. Teleki László Alapítvány, Budapest 1997, 42.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ JUHÁSZ József: Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története. Aula, 1999, 19.

⁴⁶ A. SAJTI Enikő: A szerb nemzeti gondolkodás kezdetei. In: A modern politikai gondolkodás kezdetei. Esmék és folyamatok. JATEPress, Szeged 1999, 233.

dés, és egy olyan erős, de az európai folyamatokhoz igazodó, demokratikus Szerbia megteremtése volt, amely képes lesz maga köré gyűjteni a délszláv területeket.

Megállapíthatjuk, hogy az értelmezések – bár több új mozzanattal gazdagították a dokumentumról alkotott képet – nem adnak egységes választ a Načertanije megítélését illetően. A jugoszláv és a horvát történettudomány álláspontját gyakran Belgrád és Zágráb aktuális politikai viszonya befolyásolta. Az irodalom „bizonytalansága” véleményünk szerint összefüggésbe hozható a szerb gyökerű jugoszlávizmus keletkezéstörténetének sajátosságával is. A jugoszlávizmus archaikusabb szerbiai változata („szűk szerb”), annak föderalista horvát variánsától eltérően, az önálló szerb nemzettudathoz hasonlóan centralista jellegű volt, vagyis szintén a szerb államiság erősítését és a központosítást tűzte zászlajára.⁴⁷ A vélekedések megosztottságát fokozza, hogy a kilencvenes évek történései kapcsán a dokumentumot ismét politikai töltéssel látták el és aktualizálták.

A magyar történetírás önállóan hosszú ideig nem foglalkozott a Načertanijével. Általánosságban három szempontból: a magyar 1848/49-es szabadságharc, Kelet-Közép-Európa tágabb története, illetve Jugoszlávia históriája, valamint e régió integrációs tervei kapcsán tesznek említést róla. Az első, a Tervezet egészét elemző magyar nyelvű tanulmány *Sajti Enikő* tollából jelent meg a múlt évben.

A Načertanije keletkezésének körülményeit, előzményeit illetően feltétlenül ki kell térni a szerb fejedelemség bel- és külpolitikai helyzetére, melyet változatlanul a keleti kérdés, továbbá az alkotmányvédők⁴⁸ tevékenysége határozott meg a 19. század 40-es éveiben.

Már 1830-at követően, miután Szerbia elnyerte autonóm státuszát az Oszmán Birodalmon belül, jelentkeztek azon külpolitikai törekvések, melyek az egyoldalú orosz védnökség alóli lassú felszabadulást, és alkalmazzkodva Európa nagyhatalmainak új viszonyaihoz, egy függetlenebb politikai mozgáster kialakítását szorgalmazták. E periódusban a nagyhatalmak részéről megfigyelhető egyfajta elmozdulás a Közel-Kelet irányába. A keleti kérdésben

⁴⁷ SAJTI ENIKŐ: Nemzettudat, jugoszlávizmus, magyarság. JATE, Szeged 1991, 11.

⁴⁸ Alkotmányvédőknek nevezték el azt a politikai irányzatot, illetve csoportosulást Szerbiában, mely a 30-as évektől jelentkezett, és meghatározó tevékenységet folytatott a fejedelmi hatalommal és az *Obrenović*-hívekkel szemben. Közreműködésükkel született meg az 1838-ban bevezetett „török alkotmány” (innen kapták nevüket is, mivel az alkotmányt védelmezték *Miloš* önkénye ellenében), továbbá jelentős szerepet tulajdoníthatunk mozgalmuknak *Miloš*, majd *Mihailo* távozását illetően is. Az 1842-es *Vučić-Perišić* felkeléssel – melynek következtében *Mihailo* országa elhagyására kényszerült – szerezték meg az alkotmányvédők a hatalmat, akik saját választottjukat, *Aleksandar Karađorđevićot* ültették a trónra. Helyette az alkotmányvédők uralkodtak a szerb fejedelemségben egészen 1858-ig, amikor az *Obrenović*-dinasztia helyreállította hatalmát. Azonban ez az ellenzéki mozgalom sem rendelkezett széles társadalmi bázissal, céljuk csak a fejedelmi hatalom megosztása, illetve megkaparintása volt. Nem terveztek radikális, a társadalmi, gazdasági és igazgatási viszonyokat gyökeresen átalakító intézkedéseket. /Istorijska... 1981: 131./ Keményebben fogalmaz *Barbara Jelavich*: „Nem a népképviselőt vagy a demokratikus reform ügye forgott itt kockán. A kérdés csak az volt, hogy egy korrupt fejedelem, vagy az oligarchia uralkodjék-e az országban.” /Jelavich 1996: 216./ Ellentmondásai és negatívumai ellenére is jelentős eredmények tulajdoníthatók az alkotmányvédők tevékenységének. (Első polgári törvénykönyv összeállítása, az államigazgatás rendszerének megszilárdítása, a tisztviselők és a kereskedelem helyzetének rendezése.)

Franciaország, bár Észak-Afrikára és Szíriára koncentrált, egyre inkább azon meggyőződésének adott hangot, hogy a török birodalom felbomlása esetén a balkáni népeknek meg kell adni a lehetőséget nemzetállamaik felépítéséhez. Angliával (Balta-Liman-i szerződés) együtt bővülő kereskedelmi privilégiumaikat politikai pozíciókkal kívánták megerősíteni Konstantinápolyban. Az angolok figyelmüket Indiára és a gyarmat felé vezető útra összpontosították. Érzékenyen reagáltak, amennyiben ezt veszélyeztetettnek látták, továbbá rettegettek attól, hogy a tengerszorosok esetleg orosz kézbe kerülhetnek. Ebből következően egyik fő ellenzői voltak a balkáni (és az ázsiai) orosz terjeszkedésnek, és az Oszmán Birodalom fennmaradásáért szálltak síkra.

Már maga *Miloš Obrenović* is a belgrádi angol konzulnál keresett volna támogatást a „pravoszlávok védelmezőjével” szemben, aki túlzottan beleártotta magát a fejedelemség ügyeibe.⁴⁹ 1840-ben, *Miloš* távozása után a belgrádi osztrák konzult keresték fel a szerbek afelől érdeklődve, hogy hogyan reagálna Ausztria, ha ők az orosz védnökséggel való elégedetlenségük folytán Ausztria védelmét kérnék. Egy későbbi válaszában *Metternich* kancellár emlékeztette őket arra, hogy az orosz protektorátus nemzetközi szerződéseken, és nem a szerbek kívánságán alapul, valamint bejelentette, hogy csak tanácsokkal tudja segíteni őket.⁵⁰ A szerb területek az oroszon kívül elsősorban az osztrák érdekszférába tartoztak. Így a Habsburg Birodalom szövetségese, és egyben korlátozója is volt a balkáni orosz terjeszkedésnek. A XIX. század első felében azonban konzervativizmus, passzivitás, valamint kétarcúság jellemezte Bécs balkáni politikáját. A fenti tétova kísérletek ellenére az orosz befolyás *Miloš* és *Mihailo* idején rendkívüli mértéket öltött Szerbiában. Ezzel párhuzamosan erősödött az alkotmányvédők oroszellenes irányultsága.

Az alkotmányvédőknek már hatalomra kerülésük pillanatában külpolitikai nehézségekkel kellett szembesülniük. A *Toma Vučić-Perišić* vezette felkelés és a dinasztiaaváltás hírére a nagyhatalmak is állást foglaltak Belgrádban tartózkodó konzuljaikon keresztül. Míg Anglia és Franciaország nem emelt akadályokat a Porta által pártfogolt új rezsim elé, Oroszország részéről erős ellenkezést és tiltakozást váltott ki a fordulat. Követelte *Karadörde* fiának lemondását és a skupština újbóli összehívását, mely az alkotmányvédők ösztönzésétől nem függetlenül ismét Sándort választotta fejedelemmé. Az oroszok ezután a két alkotmányvédő vezető, *Toma Vučić-Perišić* és *Avram Petronijević* száműzését kívánták. Szentpétervár befolyását és pozícióit próbálta védelmezni, valamint úgy gondolta, hogy az oroszellenes politika fő képviselőinek eltávolításával mérsékelheti az ellenséges hangulatot. Bár követeléseit teljesítették, Oroszország a későbbiekben sem szimpatizált az eddigiektől gyökeresen eltérő külpolitikai orientációt folytató új rezsimmel.

Az 1842-es hatalmváltást a Habsburgok sem nézték jó szemmel. Az orosz álláspontot nem azért támogatták, hogy erősítsék a cár pozícióit, hanem hogy aláassák a szultánét. Ausztriával szemben a szerbek gyanúját még tovább fokozta, hogy Bécs adott menedéket *Milošnak* (és fiának), aki sohasem hagyott fel uralkodói ambícióival.⁵¹

⁴⁹ ČUBRILLOVIĆ, Vaso: i. m., 126.

⁵⁰ ŠIŠIĆ, Ferdo: i. m., 188.

⁵¹ Uo.

A fentiekből következően nem meglepő, hogy a szerbek azoknál a nyugati hatalmaknál kerestek külpolitikai támogatást, amelyeknek amúgy is érdeke volt a balkáni orosz és osztrák befolyás gyengítése.

A már említett két alkotmányvédő, *Vučić* és *Petronijević* már előzőleg, 1843-ban is kérték *Adam Czartoryskit*, hogy a szerbek érdekében járjon közben az angol és a francia kormánynál, és eszközölje ki támogatásukat Oroszország befolyásával szemben. A választ már nem várhatták meg. 1843-ban az orosz kormány követelésére és a Porta beleegyezésével távoznuk kellett Szerbiából.⁵² A száműzetésnek az orosz szándékokkal ellenkező következménye lett: a két vezető szorosabbra fűzte kapcsolatait a lengyel emigrációval, melynek eredményeként 1844 júliusában egyezményt kötöttek *Czartoryski* konstantinápolyi ügynökével, *Czajka-Czajkowskival*. Megállapodásuk értelmében „Nyugaton a lengyel emigráció fogja képviselni a szerb érdekeket, Szerbiában pedig a lengyel megbízottak szabadon mozoghatnak, és a lengyel emigráció hivatalos képviselője szabad bebocsátást kap Sándor fejedelem udvarába.”⁵³

A lengyel emigráció figyelmét már korábban magára vonta a szerb belpolitikai zűrzavar. Elképzelésük szerint egy erős szerb állam hatásosabban korlátozhatta volna a balkáni osztrák, és legfőképpen az orosz befolyást. *Czartoryski* egy korábbi kényszerszertartózkodásuk idején lépett kapcsolatba Isztambulban az előbb említett szerb politikusokkal, miután azok akkor *Mihailo* „kívánására” tartózkodtak a török fővárosban, és többször kértek tőle tanácsot bel- és külpolitikai problémáik megoldásához.

1842 elején érkezett Belgrádba az első lengyel ügynök, *Ludwik Zwierkowski-Lenoir*, akit 1843 márciusában *František Zach* váltott fel tisztségében. Mindketten jelentős hatást gyakoroltak mind az alkotmányvédőkre, mind *Sándor* fejedelemre és környezetére.

Mind ezek után azonban tévedés lenne azt gondolni, hogy a fejedelemség külpolitikai orientációját illetően magában Szerbiában egységes lettek volna a vélemények. Három irányzat létezett.

Az egyik irányzat a *turkofil* volt (ide tartozott maga *Avram Petronijević* is). A Porta az alkotmányvédők tevékenységének mindvégig biztos támasza volt, továbbá hatalmuk megszilárdításában is fontos szerepet játszott. Természetes azonban, hogy Szerbiában mint vazallus államban az oszmán birodalomtól való teljes leválás alternatívája is megfogalmazódott. Ebből a szempontból az alkotmányvédők tevékenysége ellentmondásosnak ítéltető, hiszen nemzeti politikájuk (a szerb egység megteremtése) önkéntelenül is legfőbb patrónusuk ellen irányult. Különösen indokoltnak tűnt a „különút” keresése akkor, ha figyelembe vesszük, hogy az oszmán birodalmat a kortársak „Európa beteg emberének” tekintették. Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy az 1839-ben kezdődő török „reformkornak” köszönhetően, az oszmán pozíciók javultak. Konstantinápoly a berlini kongresszusig ismételten a térség nagyhatalmi vetélkedésének aktív szereplője volt.

A másik nézőpontot a *ruszofilek* képviselték, hiszen az ellenkező törekvések dacára az orosz barátságnak rendkívül mély gyökerei és hagyományai voltak Szerbiában. Érdekes, hogy később egy pálfordulással, maga *Toma Vučić-Perišić* is ehhez a csoportosuláshoz csatlakozott.

⁵² KOVÁCS Endre: i. m., 20.

⁵³ KOVÁCS Endre: i. m., 20.

A harmadik irányzat a nyugati hatalmak és az *Adam Czartoryski* köré gyülekező lengyel emigráció felé hajlott. Ez az irányvonal ítéltethető a legmeghatározóbbnak ekkor, melyet a szerb belügyminiszter, *Ilija Garašanin* is képviselt.⁵⁴

A Načertanije keletkezéstörténetének tágabb, eszmei kereteit illetően feltétlenül szólni kell a „hosszú 19. század” politikai gondolkodásáról, amelybe ez a tervezet is beilleszkedett. Ebben az időszakban Közép-Kelet-Európában mind a regionális egységtervek, mind a nemzeti ideológiák, programok burjánzásáról beszélhetünk. A Balkánon, a szerbek és a horvátok körében alapvetően kétféle nemzettudat – a jugoszlávizmus és az önálló nemzet-tudatok – alakult ki. E két típus „ha nem is konfliktusoktól mentesen, de – egymást feltételezve és erősítve többféle alternatívát felvetve fejlődött.”⁵⁵ A nemzeti identitás kialakítása önálló nemzetállamiság híján – vagy annak frissességéből és gyengeségéből adódóan – logikusan kapcsolódott össze területi igényekkel, a vélt, vagy valós nemzeti területek integrálására vonatkozó tervekkel. A jugoszláv ideológiák az etnikai és a nyelvi rokonságot hangsúlyozva egy közös, több délszláv népet magába foglaló állam létrehozására törekedtek. Ezzel szemben az önálló nacionalizmusok etnikailag homogén nemzetállamok megteremtését tűzték zászlajukra. A balkáni nemzeti hovatartozás három fő kritériuma: a nyelv, a történelem és a vallás⁵⁶ alapján egyetlen délszláv népet, illetve az általa lakott területeket kívánták egyesíteni. A Balkán földrajzi széttagoltságából, etnikai és vallási viszonyainak tarkaságából adódóan, miután mindegyik nemzeti ideológia átnyúlt a másik etnikai határára, ezek a törekvések sokszor szembekerültek egymással.

A későbbi történések miatt, valamint a fentiek szemléltetéséül arra is utalni kell, hogy maga *Ilija Garašanin*, 1848/1849-ben – hasonló mértékű diplomáciai előkészítéssel – már a Török Birodalom átszervezésén, és egy azzal föderatív viszonyban álló szerb állam megalakításán dolgozott. Az Oszmán Birodalom keretein belül működő autonóm államnak több variációja is létezett (szűkebb: csak a szerb területekre vonatkozott /Szerbia, Bosznia-Hercegovina, Montenegró, Észak-Albánia/; tágabb: az előbbi szerb területek és a bolgárok).⁵⁷ Ugyanakkor felvetődött egy illír-szerb állam létesítésének gondolata is. *Mihály fejedelem*se alatt pedig, miután már nem hiit a Török Birodalom megreformálhatóságában, *Garašanin* már az oszmán uralom megdöntésére irányuló balkáni szövetség létrehozásán fáradozott.

A korábbiakban már többször is említést tettünk arról a két munkáról, amelyek kétségtelenül közvetlenül inspirálták *Garašanint* a Načertanije megírásakor. *Adam Czartoryski* 1843 januárjában fogalmazta meg Savjeti (magyarul: Tanácsok)című tervezetét, melyben felsorolta mindazon lépések összességét, melyeket a szerbeknek a délszláv népek közeledése és egyesülése érdekében végre kell hajtaniuk. *Dragoslav Stranjaković* úgy véli, hogy a lengyel ügynökök tevékenységének köszönhetően ez a program ismert volt Szerbiában, de ha ez *Zach* érkezése előtt nem történt volna meg, akkor minden bizonnyal ő hozta ezt ma-

⁵⁴ AGIČIĆ, Damir: i. m., 12.

⁵⁵ SAJTI Enikő: Nemzettudat, jugoszlávizmus, magyarság. JATE, Szeged 1991, 12.

⁵⁶ JELAVICH, Barbara: i. m., 165.

⁵⁷ EKMEČIĆ, Milorad: Garašanin, Czartoryski köre és a magyarok 1848–1849-ben. In: Szerbek és magyarok a Duna mentén II. Szerkesztette FRIED István. Akadémiai Kiadó, Budapest 1987, 13–111.

gával.⁵⁸ *František Zach*⁵⁹ 1843 novemberében érkezett Szerbiába. Mivel *Petronijević* és *Vučić-Perišić* száműzetésben volt, a belügyminiszterrel, *Ilija Garašaninnal* vette fel a kapcsolatot. Bár másokkal is összeköttetésben volt, a legszorosabb és legbensőségebb viszonyt *Stranjaković* szerint *Garašaninnal* alakította ki, akinek kérésére 1844 folyamán – még a *Načertanije* megszületését megelőzően – írta meg a *Plan* (magyarul: Terv) A *Plan* feltehetően kizárólag *Garašanin* számára készült, továbbá csak ő ismerhette, mivel a *Garašanin*-hagyatékon kívül más előfordulási helye egyelőre nem ismert.⁶⁰ Bár a *Načertanije* fogantatásánál *Czartoryski* „Tanácsai” is fontos szerepet játszottak, *Zach* *Plan*ja szolgált közvetlen mintául annak végső megfogalmazásához. *Garašanin* általában szóról szóra átvette *Zach* gondolatait, ugyanakkor kihagyta vagy átírta azokat a részeket, amelyek nem feleltek meg saját gondolatmenetének. Mint már utaltunk rá, a két mű koncepciója is eltér egymástól. *Zach* – *Czartoryskihoz* hasonlóan – össz-szláv indíttatású tervezetet készített, ezzel szemben a szerb belügyminiszter memorandumának keretei szerbre, nemzetire szűkültek.

A következőkben a *garašanini* szöveg és a fent említett két irat összevetésével szeretném ismertetni a *Načertanije* alaptéziseit.

Mivel az oszmán fennhatóság alól függetlenedő autonóm szerb fejedelemség még nem rendelkezett önálló külpolitikai doktrínával, Szerbiának – mint a *Tervezet* bevezetőjében írja *Garašanin* – „...a jövő érdekében egy tervet kell létrehozni, más szóval olyan hazai politikát kell kialakítani, melynek fő elvei szerint hosszú időn keresztül kormányozza majd az országot, és mindig minden ügyet ezen elveknek megfelelően intéz”.⁶¹

Garašaninék még nem tartották szem előtt *Tocqueville* gondolatait, melyek szerint „a kis nemzetek gyakorta nem azért nyomorultak, mert kicsik, hanem azért, mert gyengék; a nagyok nem azért prosperálnak, mert nagyok, hanem mert erősek”.⁶² A jövő megtervezésénél ezért hangsúlyozták, hogy Szerbia „...még kis ország, de nem maradhat ebben a helyzetben, s csak a környező népekkel szövetkezve lehet jövője s valósíthatja meg célját”.⁶³ Az azonos kiindulást ezután eltérő következtetés zárja. *Zach* szerint: „Ennek ismeretéből fakad a szerb politika alaptervrajza, amely szerint annak déli szlávoknak kell lennie.”⁶⁴ *Garašanin* ezzel szemben így fogalmaz: „A fentiek ismeretéből ered a szerb politika legfontosabb

⁵⁸ STRANJAKOVIĆ, Dragoslav: „Načertanije” Ilije Garašanina. Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu, IV, 1931, 3, 397.

⁵⁹ *František Zach* (1807–1892): cseh nemzetiségű diplomata, részt vett az 1830–31-es lengyel felkelésben. *Czartoryski* lekes híve. Több szláv nyelven beszélt, továbbá a balkáni viszonyok jó ismerője volt. 1843-ban érkezett Belgrádba mint *Czartoryski* ügynöke. Az 1848-as forradalom után hosszú ideig a tüzérségi iskola, majd a Katonai Akadémia vezetője volt Szerbiában. Mindezek mellett *Garašanin* embereként, 1861 és 68 között részt vett a titkos szerb propagandában, és fontos katonai tisztségeket töltött be.

⁶⁰ STRANJAKOVIĆ, Dragoslav: Kako je postalo Garašaninovo „Načertanije”. Spomenik SKA, XCI, Beograd 1939, 70.

⁶¹ SZAJCSÁN Éva: i. m., 11.

⁶² TOCQUEVILLE, Alexis de: Az amerikai demokrácia. Európa, Budapest 1993, 235.

⁶³ SZAJCSÁN Éva: i. m., 11.

⁶⁴ SZAJCSÁN Éva: *Načertanije*, a szerb nemzeti és külpolitika titkos dokumentuma. (Szakdolgozat- kézirat), Szeged 2000, 61.

vonása és alapja, tehát, hogy nem korlátozódik jelenlegi határaitra, hanem arra törekszik, hogy a környező országokban élő valamennyi szerb bizalmát elnyerje.”⁶⁵ *Garašanin* a későbbiekben is – ahol koncepciója megkívánta *Zach* „délszláv” jelzőjét „szerb”-re cserélte szövegében.

A Tervezet következő részének („Szerbia politikája”) központi problémája a keleti kérdés megoldása. *Garašanin* tervezete a keleti kérdés prizmáján keresztül vizsgálta egy nagy szerb állam létrehozásának lehetőségét. A Török Birodalom felbomlásával kínálkozó alternatívák egyike az volt, hogy a török fennhatóságú területeket Oroszország és Ausztria egymás között felosztja. A másik lehetőség pedig az, hogy ezeken a területeken egy új keresztény állam alakul. Oroszország és Ausztria nagyhatalmi érdekeik folytán nyilvánvalóan az első változatot részesítették volna előnyben. Ez esetben a szerbek Ausztriához kerültek volna. A Monarchia számára saját délszlávjai szempontjából is előnyösebbnek tűnt ez a megoldás, mivel egy esetleges szláv állam megszületése esetén elveszíthette volna délszláv nemzetiségű lakosait. Tájékoztatásul közöljük, hogy *Romsics Ignác* a Habsburg Birodalomban élő szerbek számát a XIX. század közepén másfél millióra becsüli⁶⁶, míg magának a szerb fejedelemségnek 1833-ban mindössze 678133 lakosa volt.⁶⁷ *Garašanin* – akárcsak *Czartoryski* és *Zach* – a fenti okok folytán szintén nem hitt Ausztriának: „Ausztria tehát mindenképpen kénytelen a szerb állam állandó ellensége lenni, ezért Szerbia számára az Ausztriával való megegyezés és egyetértés politikai okokból teljességgel lehetetlen, hiszen így saját nyakára dobná a hurkot”.⁶⁸ A szerb belügyminiszter a megszületendő állam feladatául – a nagyhatalmi érdekek között lavírozva, a Monarchia és Oroszország között – a kelet-európai egyensúly biztosítását szánta:

„Természetes, hogy a többi hatalom, Anglia és Franciaország vezetésével, ellenzi a Habsburgok és Oroszország ezen terjeszkedését és területi növekedését. E terjeszkedés megakadályozására az ígérkezik a legjobb megoldásnak, ha a Török Birodalom egy új, független keresztény állammá alakul át, betöltendő ezzel a felbomlása után majdan kialakuló űrt. Csak így tartható fenn teljes egészében az európai egyensúly”.⁶⁹

A majdani keresztény birodalom magjaként a szerb fejedelemséget jelöli meg *Garašanin*, melynek „azonban terjeszkednie kell, és meg kell erősödnie”⁷⁰. Miután a XIX. századi állammegfogás csak a nagy kiterjedésű államokat tartotta életképesnek, ezért – mint korábban utaltunk rá – a szerb belügyminiszter emlékiratában többször is megfogalmazza a szerb állam kiterjesztésének óhaját. Ugyanilyen fontosnak tartotta az állam modernizálását, megerősítését is. Figyelembe véve a szerb fejedelemség elmaradott patriarchális viszonyait, szándéka egyáltalán nem ítéhető meglepőnek. A jövőbeni állam megalapításának jogát *Garašanin* a szerbeknek ítéli. Szerinte e küldetés végrehajtásában Szerbia a történelmi jog

⁶⁵ SZAJCSÁN Éva: Načertanije a szerb nemzet- és külpolitika titkos dokumentuma. Documenta Historica 46. JATEPress, Szeged 2000, 11.

⁶⁶ ROMSICS Ignác: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet- Közép- és Délkelet Európában. Napvilág Kiadó, Budapest 1998, 58.

⁶⁷ ISTORIJA SRPSKOG NARODA – Srpska književna zadruga, Beograd 1981., VII., 136.

⁶⁸ SZAJCSÁN Éva: i. m., 12.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ SZAJCSÁN Éva: i. m., 13.

folytán – gyökerei *Dušan* középkori szerb birodalmába és „a gazdag és dicső történelmi múltba” nyúlnak vissza⁷¹ –, továbbá azért is elsőbbséget élvez, mivel „a szerbek voltak a törökországi szlávok közül az elsők, akik saját eszközeikkel és erejükkel harcoltak a szabadságukért”.⁷² A szerb belügyminiszter feltételezi, hogy a fenti indokokra való tekintettel mind a többi délszláv nép, mind Európa (természetesen Oroszországot és Ausztriát kivéve) kedvezően fogja majd fogadni a „szerb császárság újjászületését”.⁷³

A következő fejezet („Az eszközökről, melyekkel a szerb célok elérhetők”) a különböző területek „felderítésének” előkészítését ismerteti. Kiemelnénk, hogy *Garašanin* nem azonos hangsúllyal sorolja fel ezeket a területeket: „Különösen fontos, hogy tájékozódjunk a boszniai, hercegovinai, montenegrói és észak-albániai helyzetéről. Ugyanakkor szükség van Szlavónia, Horvátország és Dalmácia helyzetének megismerésére is, és világos, hogy ugyanez vonatkozik a Szerémség, a Bánát és a Bácska népeire is.”⁷⁴ Az említett tartományokba – elfogadva *Zach* javaslatát – ügynököket küldött, akiknek az volt a feladatuk, hogy a Tervezetben lefektetett instrukcióknak megfelelően információkat gyűjtsenek, illetve tájékozódjanak (különös tekintettel az ottani politikai élet bemutatására, a fontosabb államférfiak jellemzésére, a katonai potenciál nagyságára, és a Szerbiáról kialakult képre).

A bolgárookra vonatkozó fejezet („Először Bulgáriához való viszonyunkat határozzuk meg”), a még török fennhatóságú Bulgáriában a szerb befolyás megalapozásának szándékán túl főleg Szerbia és Oroszország, továbbá a fejedelemség és a Porta viszonyának tisztázására tesz kísérletet. *Garašanin* ezt így indokolja: „Tulajdonképpen azért szólunk részletesen az orosz és a szerb politika természetéről, mivel Bulgária az az ország, ahol az orosz és a szerb befolyásnak leginkább és a leghamarabb találkozniuk kell.”⁷⁵ A két ország érdekei azonban nemcsak Bulgáriában ütköztek, hiszen ezzel a Tervezettel Szerbia is igényt formált a még török fennhatóságú területekre, az Oszmán Birodalom majdani örökségére. Oroszország Sándor fejedelemségét gyanakvoan szemlélő, csak saját érdekeit szem előtt tartó, kizsákmányoló és a belügyekbe előszeretettel beavatkozó politikai gyakorlata, valamint egymással ütköző érdekeik ellenére *Garašanin* – *Zachhal* és *Czartoryskival* ellentétben – nem zárja ki teljesen egy esetleges szerb–orosz együttműködés létrejöttét. Mint ahogy *Vaso Čubrilović* is írta: „Mindezek ellenére a lelke mélyén, *Czartoryskival* és *Zachhal* ellentétben, szilárdan meg volt győződve arról, hogy alapokat lehet találni a Szerbia és Oroszország közötti megegyezéshez a Balkánon.”⁷⁶ A Tervezetben a szerb–orosz kapcsolatok elhídegülését Szentpétervár politikájának tulajdonítja, az esetleges újbóli együttműködést a szerb feltételek elismeréséhez köti. A Portával szemben – kisebbik rosszként – *Czartoryski* lojalitást javasol, valamint megjegyzi, hogy „Szerbia számára különösen előnyös, hogy a Porta árnyékában saját maga képes megszervezni saját államát, és segíteni tud a szomszédos szláv népeknek. ...Ez az előny... rámutat arra, hogy mennyit ér Szerbiának a jó viszony a Portával, és a szerbek érdekében áll, hogy támogassák a Török Birodalom fennállását

⁷¹ Uo.

⁷² SZAJCSÁN Éva: i. m., 14.

⁷³ SZAJCSÁN Éva: i. m., 13–14.

⁷⁴ SZAJCSÁN Éva: i. m., 15.

⁷⁵ SZAJCSÁN Éva: i. m., 18.

⁷⁶ ČUBRILLOVIĆ, Vaso: i. m., 136.

egészen addig, amíg Szerbia teljesen függetlenné nem válik tőle. A szerb nép koránt sincs – a török kormány hatalma alatt – olyan veszélyben, mint hogyha egy erős, despota és romlott kormány befolyása alatt lévő területen eresztene gyökeret, mint amilyen Oroszorszá-
g.⁷⁷ *Garašanin* megfogadja e tanácsokat, melyek a szerb fejedelemségnek lépésről lépésre – a Török Birodalom számlájára – történő erősítésére és határainak kiterjesztésére vonatkoznak: „Szerbiának arra kell törekednie, hogy a török államépület kövei közül fokozatosan bontson ki darabokat, és ezekből a régi szerb birodalom ősi és szilárd alapjain ismét felépítsen egy új, nagy szerb államot.”⁷⁸ *Čubrilović* joggal jegyzi meg, hogy már *Miloš* politikai tradíciójának is – 1815 és 1830 között – ez volt a legfőbb és leghatékonyabb aspektusa: a fokozatosság.⁷⁹ *Garašanin* többnyire kulturális eszközökkel kívánta a bolgár nemzeti érzést felébreszteni – szerbiai iskolák megnyitása a bolgárok számára, bolgár papság képzése a szerb fejedelemségben, bolgár imakönyvek és más egyházi könyvek nyomtatása –, továbbá szerb propaganda keltésével akarta megvetni a szerb befolyás alapjait Bulgáriában.

Hogy a szerb belügyminiszter Tervezete elsősorban a török fennhatóság alatti területekre irányult, jól kiolvasható a „Szerbiának Boszniát, Hercegovinát, Montenegrót és Észak-Albániát illető politikájáról” című fejezetből. A Bosznia és Szerbia közötti kapcsolatok élénkítését mindenekelőtt további határátkelőhelyek megnyitásával kívánta ösztönözni. Bosznia vallási megosztottságára (pravoszlávok, római katolikusok, muzulmánok) a megoldást a teljes felekezeti szabadságban látta. A vallási különbözőséget rugalmasan áthidaló emlékirat azonban még nem érzékelhette ekkor, hogy a jövőben a vallási differenciák modern nemzeti különbségekké formálódhatnak. *Garašanin* ezért nem tesz említést az ott élő horvátokról, amelyet a későbbi történetírás úgy értelmez, hogy a szerb belügyminiszter a terület szerb voltát sejteti. A muzulmán lakosságot ekkor általában vallási különbözősége ellenére is, etnikai háttérét tekintve szerbnek határozták meg, ezért Bosznia-Hercegovinát szerb nemzeti földnek tartották. A Bosznia és Hercegovina irányába folytatott politikában a vallásszabadságon kívül hangsúlyt helyez – *Czartoryski* nyomdokain – az örökíthető fejedelmi hatalom kieszközölésére, mivel csak az *Obrenovičok* rendelkeztek ezzel a joggal, a *Karadorđević* család nem. Ez nem csak szerbiai hatalmuk megszilárdítása miatt volt fontos; „ezen elv nélkül, mely az egységet képviseli a legmagasabb állami méltóság szintjén, nem képzelhető el tartós és állandó államszövetség Szerbia és a vele szomszédos szerb népek között”.⁸⁰ Ugyanilyen fontos volt a későbbi szorosabb szövetség szempontjából, hogy a bosnyákok ne rendelkezzenek örökíthető fejedelmi méltósággal. Végül kiemeli a nemzeti egységet mint ezen politika harmadik alapelvét. Szerinte a szerb kormány a többi szláv nép oltalmazásával és segítségével tudja ezt elősegíteni: „Szerbiának meg kell győződnie róla, hogy ő az összes törökországi szláv nép természetes védelmezője, és ha ezt a kötelezettsé-

⁷⁷ SZAJCSÁN Éva: Načertanije a szerb nemzet- és külpolitika titkos dokumentuma. (Szakdolgozat-kézirat), Szeged 2000, 90–91.

⁷⁸ SZAJCSÁN Éva: SZAJCSÁN Éva: Načertanije a szerb nemzet- és külpolitika titkos dokumentuma. Documenta Historica 46. JATEPress, Szeged 2000, 18.

⁷⁹ ČUBRILOVIĆ, Vaso: i. m., 137.

⁸⁰ SZAJCSÁN Éva: i. m., 25.

get magára vállalja, akkor a többi szlávok fel fogják őt jogosítani, hogy a nevükben beszéljen és cselekedjen”.⁸¹

Szükségesnek tartja a szerb alkotmány és közigazgatás Boszniára való kiterjesztését, továbbá a tisztviselők szerbiai képzését. Különös figyelmet szentel az itt élő római katolikusoknak, akiket szerinte szerzeteseik segítségével (egy ferences szerzetes professzorral kinevezése a belgrádi liceumba, aki közvetítőként tevékenykedhetne), vallásos és történelmi tárgyú könyvek nyomtatásával, valamint egy belgrádi katolikus kápolna felállításával lehetne Ausztriától elfordítani, és Szerbia számára megnyerni. Itt kezd körvonalazódni igazán, hogy a program megvalósulás esetén Szerbia és az említett területek nem egyenrangú viszonyban állnának egymással. *Garašanin* a megszületendő államban a fenti indokok alapján (történelmi jog, elsőbbség joga) Szerbia és a szerbek érdekeit privilegizálja.

Garašanin itt tér ki a szerb kereskedelem kérdésére is. Mivel a Zimonyon keresztül vezető kereskedelmi útvonal teljesen Ausztria érdekeinek rendelte alá a szerb kereskedelmet (bár a szerb külkereskedelem ekkor csaknem teljes egészében Ausztria felé irányult), a szerb belügyminiszter egy olyan új kereskedelmi útvonal megnyitását javasolta – Shkodrán át Ulcinjba vezetett volna – melyen keresztül a fejedelemség más államokkal (Angliával és Franciaországgal) is kapcsolatba léphetett volna, sőt, kijuthatott volna a tengerhez. Egy Ulcinjban székelő kereskedelmi ügynökség segítségével koordinálták volna a külkereskedelmet. Nem lényegtelen az sem, hogy a szerb kereskedelmi ügynök a majdani szövetség felé mutató politikai tevékenységet is folytathatott volna Észak-Albánia és Montenegró irányába.

Montenegrót nemcsak geostratégiai helyzeténél, de haderejénél (10 ezer hegyi harcos kiállítására képes) fogva is fontos szövetségesnek ítélte *Garašanin*, melyet az orosz támogatás visszaszorításával, akár anyagi támogatás árán is meg kell nyerni.

Garašanin egyszerűen kihagyta a *Zach* Planjában ezután következő „Szerbia viszonya Horvátországhoz” című fejezetet. Ezt a részt Bosznia kapcsán vezette be *Zach*, amely „a katolikus keresztények révén szoros kapcsolatban áll Horvátországgal, a pravoszlávok révén viszont Szerbiával. Következésképp Boszniában él egy horvát és egy szerb népesség, és ott az egymás melletti szerb és horvát befolyás harmóniája mindig fenn kell hogy maradjon.”⁸² A fejezet további részei az illír mozgalom népszerűsítésével és szerbiai támogatásának elnyerésével foglalkoznak. *Zach* információit az illír mozgalomról *Stjepan Cartól, Ljudevit Gaj* Belgrádban tartózkodó közeli munkatársától szerezte.⁸³

Garašanin a horvátokra vonatkozó rész elhagyásával, munkájában nem tisztázza a szerb–horvát viszonyt, kitér ennek tárgyalása elől. A szakirodalom ezt változatosnál változatosabb magyarázatokkal igyekszik indokolni. Egyes nézetek szerint az ok a szerb külpolitika ésszerű fokozatosságában, mások szerint az Ausztriától való félelemben keresendő.

Az utolsó előtti fejezet, mely a „Szerémség, Bácska és Bánát” címet viseli, Szerbiának a Habsburg fennhatóságú területeken élő szerbekkel való viszonyának rendezését, javítását

⁸¹ SZAJCSÁN Éva: i. m., 21.

⁸² SZAJCSÁN Éva: Načertanije a szerb nemzet- és külpolitika titkos dokumentuma. (Szakdolgozat-kézirat), Szeged 2000, 79.

⁸³ VUČKOVIĆ, V. J.: i. m., 44–45.

tanácsolja, valamint a tartományok befolyásos embereinek megismerésén túl egy szerb újság beindítását javasolja.

Végül az utolsó fejezet, mely „A csehekkel kötendő szövetségről” címet viseli, minden bizonnyal szintén *Zach* hatásának tulajdoníthatóan maradt benn a szerb Tervezetben. Ebben a szerző a nyugati szláv tartományok megismerését indítványozza.

Bár mind *Zach*, mind *Czartoryski* munkájában találhatunk belpolitikai fejezetet, saját memorandumából *Garašanin* ezt kihagyta, mivel külpolitikai tervezetet készített.

Hogy miért maradt ki a Načertanijéből a horvát-szerb viszonyt érintő fejezet, ugyanakkor miért szerepelnek nyomatékosabban a török fennhatóságú területek? Valószínűsíthetjük, hogy a reálpolitikus *Garašanin* megvalósíthatóbb célnak tartotta az oszmán potenciál gyengeségéből és megjósolható végességéből adódóan a még török kézben lévő tartományok – Montenegró, Észak-Albánia és Bosznia-Hercegovina – egyesítését. A kicsi, autonóm, de a Portától közel sem független fejedelemséget nem tartotta még alkalmasnak arra, hogy a Habsburg fennhatóságú területekre is megfogalmazza igényét. Egyet érthetünk *Milorad Ekmečić-tyel*, aki szerint *Garašanin* a szerb és a délszláv kérdés gyakorlati megvalósítását illetően „...mindig úgy vélte, hogy jobb ma egy gyakorlati politikai veréb, mint holnap egy elvi tűzok.”⁸⁴

A Načertanijében fogalmazódtak meg először Szerbia mint állam nemzeti és külpolitikai céljai. A szerb belügyminiszter a kicsi, autonóm, a Portától még közel sem független szerb fejedelemség önálló külpolitikai és nemzeti célját egy olyan, a kor európai értékeinek megfelelő állam megteremtésében látta, amely – Oroszország és Ausztria balkáni érdekeitől függetlenül – hosszú távon alkalmassá válna arra, hogy maga köré gyűjtse a szerbek által lakott területeket. *Garašaninnak* a keleti kérdéshez kapcsolódó, és a nagyhatalmi érdekek kiküszöbölésére készült tervezete a későbbi történelmi események miatt vált a nagyszerb nacionalizmus hivatkozási helyévé és a nagyszerb agresszió legfontosabb forrásává. Mint a tanulmány elején, a historiográfiai ismertetésben rámutattunk *Garašanin* Tervezete önálló életre kel, értelmezői kiemelik eredeti történelmi és szövegkörnyezetéből. A Načertanijét történelmi utókor vádlón, vagy egyetértően kizárólag a nagyszerb nacionalizmus szempontjából értékeli. Keletkezésének körülményei azonban, arra engednek következtetni, hogy az emlékirat elsődlegesen, egy születőben lévő nemzetállam formálódó külpolitikáját körvonalazza.

⁸⁴ EKMEČIĆ, Milorad: *Garašanin, Czartoryski köre és a magyarok 1848-1849-ben*. In: *Szerbek és magyarok a Duna mentén II.* Szerkesztette FRIED István. Akadémiai Kiadó, Budapest 1987, 56.